

TAUA 2016

Rarama Nui o te Matahiti

RAPANUI

1

**HE OHO 'ENGA O TE
TIKANGA INGA O TE
DEMOCRATÍA**

Papa 'enga o te Democratía e te tikanga ora tangata tika

A roto o te nga kupu nei ana rara iti rara nui te huri engā o te rave'a haka tere o te terenga Nui o te nga Hare nui o te hápa'o engā tika tangata o te Tikanga ora tangata (he noho mai ena ko ía ko te me'a Hó'ou) a roto u'i o te púa'i o te rehe ingā hanga era. Ko te me'a ra, te haka oho 'ingā hakatere Lei ápi o te Henua Hau Tire he hatu era Ko Michelle Bachelet, te tapura mana'u o te Estado Tire mo haka tupu te rave'a hó'ou mo hápa'o te tikanga ora tangata mo haka kore te totová engā ino ki te tangata, te rave'a haka'ou mo máu rima te haka miha'ore ki te rua ki te toru atu ngangata a rote terenga o te Piri'ingā Nui o te nga canale o te hakatere ata (CNTV), ko te tahi atu me'a.

Ki te rua me'a, o te hakatere Lei ápi mo angā te Puka Nui, he rara-rarama e te terenga a rote rahira o te piríngā ngangata 15 i te nga kona Nui-Nui o te Henua Tire ko ía ko te rahira tangata 8.621; 71 piríngā ngangata o te nga kona Nui iti (provincia) ko te rahira 12.852 ngangata, e te piríngā ta'e rangi 8.092 kona (ELA) ko nui rahira tangata piri 106.122 i tu'u ki te nga piri rahi ena. Ko ía ko te tataku ingā o te tangata 87.520 he ui mai a rote Web. He paka mai te nga ví'e i rote piríngā nui iti, i rehe mai ai ki te piríngā Nui, péira á i te nga Kona Nui-Nui. No atu te me'a ena, ko tupu á te ture iti ture nui ki te hakaterenga hanga o te angā nui nei, pahe i te ta'e hátí'a te ó'o 'engā o te ta'ato'a huru o te ngangata, mai te honu'i ki te Urumanu, he veve he ono, pé to'u huru tahi ana i te hakaterenga angā nei.

I te 27 o Septiembre o te 2016, ía raua, i te Hare Hatu Nui Tire i ha'aki ai a runga o te hakaterenga nui nei i te pa'e ngangata Henua Tumu i angā 66 Piríngā ngangata ta'e rangi ki te nga piríngā, mai te Honu'i ki te ngangata mau o te Iva (9) Hau huru Henua Tumu i rote 7 Kona Nui-Nui o Hiva o Tire, ko Raua te rahira 9,1% o Rahira ta'ato'a o te Henua Hau Tire, he me'a apa áu mo te Honu'i Hatu o te Henua. Ko te me'a hape o te angā hanga nei, i te roa mahana ta'e rahi o te angā, e te kore engā hanga o te ta'ato'a huru o te ngangata Henua mo haka íte i to raua mana'u.

O te Nga kupu mo te hakaterenga o te tikanga ora tangata, ko tupu á te mana'u haka tika Lei, o rote rahira e tahi i Titika ro ki te rahi ra ngangata, ko me'a i haka hápa'o te tikanga Ora o te Nga poki (kaka hakaíte 10.584-07). No atu te haka paka e te nga Tikanga Lei, te INDH ko haka topa e te mana'u kore te tahi atu me'a nui, mo te hápa'o engā o te Tikanga ora o te tahi atu huru ngangata i kore i to raua verenga kore mai te Estado Tire, pahe me'a Nui mo angā.

I te roa o te Totová ino-kino, ina ka'i anga te hakatere 'enga máu mo haka hápa'o te hakaterenga tika mo haka kore i te me'a ino -Kino nei, he me'e kí era i te Piha (SPT) o te Hau, mo pahono e to raua tika múa iti ki te 26 o Septiembre, no atu i te me'e ena, ko tapura á i te tika mana'u mo haka tika i te nga kupu haka tere Lei o te Puka Nui Haka útu'a ngangata i te roa haka Ino-Kino ngangata (kaka hakaíte 9589-17).

Mo te hope'a, ki te haka íte mai i te rarama o te Pirínga Henua o te Nu'una'a haka tere Ata (CNTV), mai te matahiti 2014 ki te 2015, ko tu'u ana 5.889 horo ture o te hakaterenga hape o vaha anga Tere Ata, te rahi ra 4.288 i to'o mai mo rarama mai ana. I rote Táu 2015, te horo ture haka íte i to'o mai e te CNTV he: a) te ta'e hátura enga móa ki te ngangata (38,5%); b) te ahe enga o te Tikanga Ora tangata (15,9%); c) te tahi atu me'a Riki (12,1%); d) Democratía (9,3%). I te Vaha "Miha'ore ngangata" te me'a nui rahi he: ha riro te ngangata ta'e pahe tangata ki te tangata rahi, ki te nu'una'a ngangata, huru ena huru era (26,2%) he te ha riro enga Urumanu ki te ngangata, nu'u, he nu'una'a Henua tumu (16,8%). He takora i te Vaha "Democratía" te há riro enga ta'e móa o te rahira ngangata/nu'una'a ki to raua huru paúró veve, pohe-hanga hokorua, i to'ona huru ngangata Henua tumu, koíra i te (42,5%). I te matahiti 2016 te INDH horo á i te nga ture rahi ki te Pirínga Nui Hakatere Ata (CNTV), ko onga e tahi ko te me'a vaha "Alerta Máxima" o te Canale "Chilevisión", i te me'a hakatere mahana 25 o Agosto o te 2016, i te hóhóra ra i te hakaterenga mau tangata ki te mata ora tikera tangata, e takora ki te haka miha'ore o te nu'u puru i rote Hare Tapea.

2

**KO TAHI HURU HA RIRO
ANANAKE HE KO TE
MIHA'ORE NGANGATA**

Pa'erenga o te Henua ké he tikanga huru Henua ngangata

Te rahira ngangata i oho mai haho ki te Henua nei, he oho i rahi mai te táu ki te táu, i haka veveri iho ki te estado mo haka tika te hakaterenga politika e tahi no mo haka tano hía ki te hakaterenga o te nga Henua Papa'á o te A'o Nui, ko ía ko te haka má'a raua i te rivanga o te me'a nui he pa'erenga ngangata o te A'o, ana ó'o mai ki te Henua Tire nei, ina ka'i tikera te rivanga pahe me'e anga mai te matahiti 1995 ki te matahiti 2014, te nga táu i hakatere i nei, te ava'i te prau tía poreko Tire, ki te nga tamariki poreko mai te manava ké o haho, o te nga Matua vahine ina ka'i tika i to raua prau noho Henua Tire, i ra hora i haka papa'i pahe nga poki poreko inga huru ké, he kí era poki poreko mai rote manava pa'erenga (HTL), i ta'u me'e haka papa'i peíra ana, he ha riro raua ta'e he tangata Tire i runga i to raua prau tika poreko, i hape hía ava'i hó ki poreko á raua i runga i te Henua Tire nei. He riro raua pahe poki Tire máu. He hure ké i to raua poreko engā, pahe nga poki Henua Huru kore, ka ai he tamahine o he tamaroa. I te rarama engā mata pa'ári ana oho ana tu'u ki te tika hanga mai mo haka titika i te Kupu Lei hape, o íra ana va'ai i te háite inga ra'e o te rahira ngangata pa'erenga i ó'o mai, mai haho ki te Henua nei, ki otí era he rara mai i te hape 'enga mo haka tano ki te tahi atu Henua o te A'o, he mo ange máu i te rahi ra ngangata (poki) noho i te Henua nei, kore ana i to raua huru ngangata Henua ko rote 2.500 i haka takera mai te rahi i haka papa'i e te Hare Nui Tapa' o Ngangata Henua. He me'a nui mo haka tika horou e te ta'e tanonga hanga o te rahira ngangata miha'ore, hó ka'i ai i to raua huru ngangata Henua, oíra hó ina ka'i ai i to raua tika engā tangata, oíra hó i kore ai i to raua tika inga mo haka hápa'o i to raua Nohonga ora tangata, to raua tika inga mo hápí, he mo anga raua i runga i te Henua nei, he mo oho ki te rua Henua Tupuaki he mo hoki mai takora, te tahi atu me'e. Te tika máu he rara he kimi mai hu ngangata, o ira hó i te INDH, ananake ko te nu'una'a civila piri o te nga Kona Nui o Antofagasta ko ía ko Santiago, he rarama tahi ana ko tahi ko te rahira era ngangata i onga ai i te 20 matahiti o te Nohonga tahanga i a Tire nei, ina ka'i tapa 'o pahe ngangata Henua Tire i a raua, kore ana i to raua huru tangata Henua Tire, ha ere ana raua pahe huru Henua kore. Ko íra i te Estado Tire i Huri ai i to'ona hakaterenga hanga i te matahiti 2014, no atu i te haka papa'i hape ki te 2016 he me'a ta'e áu, hó ki e'ko tano ki te tikanga engā o te tahi Henua o te A'o, he peíra ana ki te nga hakaterenga o te Henua Tire máu ana takora, o ira hó i he me'a horou mo anga e tahi vaha nui o te Lei mo te ngangata pa'erenga o haho. Te hóhóra ra o te me'a rauhuru o te me'a hape i haka ange ai ki te koro piri mo haka tika i te nga hape o te Lei haka tere, mo haka kore tahi ana, ana oho ki te tika hanga máu i te terenga e tahi no mo te ta'ato'a, o ira hó i anga

ananake te nga nu'una'a civila, he te ACNUR, e te Hare Nui Hatu Henua Tire.

Te INDH haka mana'u ki te Estado Tire, mo anga horou i te tikanga Lei mo te Nu'una'a pa'erenga vari mai haho, ki haka tano ki te tahi atu nga kupu Lei o te nga Henua o te A'o; mo tapura toko'a e te Tapura Nui o runga o te nu'una'a Huru Henua kore (1960) e te Tapura Nui mo haka rivanga te hape o te nu'una'a Huru Henua kore (1975); mo haka riva takora e te haka titika engā o te ngangata haka tere Henua i te tikanga ora o te nu'u i Rako ki to raua huru Henua máu; mo haka má'a ki to raua nu'u anga i runga o te hakatere Nohonga ngangata huru Henua kore, mo hakarongo i to raua horo nono'i haka tika inga, te ha riro engā o te hátura anga ana anga mo raua, mo haka titika tahi e te haka rongō engā hanga, he mo haka paka iti e te rivanga mo te Henua Nei, o te nu'una'a vari mai haho mo anga i nei i a Tire, no atu to raua huru Henua poreko, peíra ana haka íte ro ai a rote nga vaha ha'aki prau ápi (Véa) ta'ato'a.

Tikanga Ora o te nga Nu'u Maruhi

Ki te háite engā topa o te ENDISC 2015, te rahira o te nga Nu'u maruhi o Tire pa'ári he 20% ko te rahi ra tangata 2.606.914 ko runga ko te 18 matahiti. Ko te nga poki maruhi mai te 2 ki te 17 matahiti, he onga ro ki te 5,8% ko te rahi ra 229.904 nga poki tane, he vahine he tanga takora, mo haka tanonga ki te nga maruhi i te A'o Nui he hahine ro he 15%, he haka tanonga takora ki te nga nu'u maruhi o te Amerika Latina e te Caribe hahine ro ki te 12,3%, he tikera ana te rahira o Tire pahe Henua he onga rahi ki te me'a o haho.

Ko te me'a nei he ta'e áu mo te Estado Tire, he anga te haka tika Riki-riki no, ina ka'i haka titika tahi ana te nga kupu ta'ato'a o te me'a vaha nui e tahi no Nohonga tika, ana anga peíra ana he tikera iho te púa'i hanga máu o te anga engā o te nu'u vari era mai haho mo te Henua Tire- mo anga ririva tahi te anga inga hai há ú'u ki to raua Nohonga engā pahe tangata máu o te Henua nei. Ko te me'a nei ku ange ro ai i te nu'una'a tú'úra o te hatu Henua anga ki te nohonga engā riva o te nga nu'u maruhi, peíra á i te pirínga Nui o te A'o (ONU) ku tika ana te mana'u hakaterenga o runga o te Tika Ora Tangata Maruhi o te A'o ta'ato'a.

I te matahiti nei, te INDH ko haka tano te mana'u haka topa o runga o te tikanga Ora o te ngangata maruhi ana oho ana horo engā i to raua horo ture Lei nono'i mo raua, vaha kore takora i te nga Henua o te A'o Nui, he me'a hihi-hihi máu mo te hakaterenga hanga

o te Estado Tire toko'a, haka mira-mira ro ai i te vaha tikanga engā e tahi no mo te ta'ato'a ngangata nohonga i a Tire nei, ko ía te puku mae'a tupa'i e te tikanga Lei tano mo te tangata maruhi ta'ato'a.

He me'a tikanga kore o runga o te me'e nei, he haka tere engā hanga o te Lei, i te nape hape mai i to raua horo ture ena ana oho ana horo te ture, te nga vaha kupu kore mo Rako i to raua tikanga Ora tangata a roto i te terenga Lei. Te me'a ra'e he tikera, he háite engā kore o te nga taote ana kí i to raua ma' ui-u'i ana nape, i te nape ingā "huru ké" i to raua maruhi engā, he kí era "teme'i'o", "verenga-kore", "má'amá'a" pahe nape engā tano, ko te me'a ina ka'i tano ki te nape ingā tika, a rote vaha tano o to raua tikanga mo kimi te roa riva mo haka tika i to raua mana'u.

Te tahi atu hape, he te nga vaha Rako haka tika Lei, he noho mai ena nei, mo haka tika i to raua tikanga ora tangata máu: te angā hanga o te papa Lei 20.422, te vaha angā hanga o te haka tanonga haka tere Lei o te papa 20.609, te hápa'o hanga o te Haka terenga Lei o te ngangata angā há'mani, e te Rako nono'i haka tere Lei. I te nga kupu ko rara riki no i te nga hape, ka'i rava'a, i te ta'e angā rahi pahe vaha tika.

Mo te hope'a, he "varu kau-kau" mo ha'aki mo haka íte tahi, pe he te rahira o te me'a hape, kona era kona ena, he pe he i oti ai i te nga ture horo e te nu'una'a maruhi, he pe he i haka útu'a ai i te nga ahe-ino, he pe he takora i haka a'uha'u i te hakakí'o a rote haka tere Lei.

3

TIKANGA ORA TANGATA A ROTE VAHA CIVILA E TE TIKANGA POLITIKA TANGATA

ONG mo te haka Tikanga Ora Tangata e te hápa'o engahanga Tikanga Ora Tangata

Te nga Pirínga ngangata ta'e o te Estado, he riro ana ro ai he me'a púa'i, mai te toru kauatu matahiti ki te hora nei, i roto i te hakaterenga hanga o te A'o Nui. I te Táu o te hoki mai ki te roa terenga democratía tika inga hanga e o te nga táu o te haka titika hanga inga o te nga papa haka tere engahanga Lei o te Estado, na hú Pirínga ngangata ko ra'ona ko ra'o era ki te tika engahanga nohonga inga tangata, e te kimi engahanga Hóhónu o te terenga Democratía o te tikanga Ora tangata, mai to raua angahanga, haka ange mai i to raua mana'u, ki te angahanga mai ananake ko te tahi pirínga tangata Henua. I te roa huru ké nei, he maeha kore o te angahanga tika mai o te pirínga Nui o te Henua, e te korengahanga o te nga kupu tika, te nga ONG, he riro he apa maeha tika, mo hono mo anga ririva mai ananake-nake ko te tahi atu nga hare o te Estado.

I te matahiti 1998, te ONU he haka tika i te rongoro runga o te Tikanga Ora o te ngangata ko tahi, pe ira ana ananake, o te nu'u iti o te Nu'una'a nui, o te tato 'a ina he kore, mo haka hápa'o tahi i to raua tikanga Ora Tangata (Ku haka má'a pahe Rongo-Rongo o te hápa'o engahanga mai mo te ngangata o te A'o Nui). Te Puka Nui Tapura, ku haka pa'ári á i te tikangahangariva, he te hakaterengahangatanoo te estado i roto i to raua terengahangamai, e te angahangamai o te Estado mo haka paka he mo haka púa'i i te nga hare iti hare nui, ana oho ana haka hápa'o i te tikanga Ora tangata.

Ko ía ra, he máu ana e tahi he ta'e rehu ro ai, ko te nga hare iti hare nui, i angate angariva-rivamai ananake, i rote nga táu o te hakaterenga Va'e Hau i runga i te Henua Tire nei, i te ha'aki engahanga i te nga totová ino-kino ki te nga mata Papa'á o te A'o nui, he peíra á i te hokorua hangamai ki te nga ika timo mamate.

I te Ui engai angae te INDH, te nga ONG's i anga ananake ta'ato'a i runga o te hápa'o engahangamai tikangahangatangata, e te tahi atu me'a nui, he topa ké ro ai i to raua angahangamai, mo haka tika, mo ha'aki, mo haka hápa'o, mo haka íte ro ai ki te mata oratangata, he mo topa ro te tatake hangamai o te Nohongangangata Henua. O íra hó, he veveri tahi ana te roro ngangata, he poreko te tika engahakahápa'o te Tikanga Ora tangata, pahe me'a púa'i.

Ko te tahi atu me'a, he topa ro i te íte ra, he me'a Nui mo anga, te ava'i ro ai i te ha'ú'u tara moni mo te nga hare nui hare iti, mo to raua angahakahápa'o i te tikanga Ora

tangata, he te tikanga ora o te pa'erenga vari era mai haho, paúró, mo oho a múa i te anga hanga maitaki ena, a te táu iti ko te Táu roa.

I rote rave'a haka tere o te Estado o runga o te ha'ú'u engā ki te ONG, mo te hápa'o hanga i te Democratía e te tikanga ora tangata, he me'a tika mo te Estado te ata a' ava'i te rave'a tara moni mo te nga pirínga ngangata (ONG) mo iri mo oho te nga nu'una'a a múa ki te anga engā i to raua anga hanga. Ko ía ko te oho inga a múa o te politika haka tere o te Estado, hai anga inga maeha e te tika inga tano, no atu te Hatu Ariki hakatere Henua Huri i te "ahí-Renga" ko te nohonga inga te hakatere tika. Ko te me'a he hakatere a vaenga tini ki te paenga ki te paenga, o kore ro i to raua rave'a puta moni, mo to raua hakatere inga maitaki o hatu ro e te Estado.

Mai te u'i inga o te INDH, te nohonga o te ONG, hai hakatere o raua i rote hakaterenga democratía, mo haka tano ro i te terenga o te Estado, hai kimi engā o te rave'a tika. Mo ha'ú'u i te horo ture ana ai, mo haka tano-tano ro ai i te tatake inga o te nu'una'a ko ía ko te Estado, he me'a nui o noho ro a túa, i rote hakaterenga hápa'o tikanga ora tangata o te ngangata Henua o Tire.

Pa'ári engā o te Democratía e te Tikanga Ora Tangata

Te nga kupu he rarama i te toru ía vaha o te nohonga tano o te ngangata Henua i rote terenga democratía: Te Politika haka tere ngangata Tinga'i tangata e te "nga papa kupu poto hakatere tangata toke-toke tangata", o te 2016; te ha'aki engā o te nga totová ngangata mai te anga hanga o te Táu-Táu Miro o Tire, e te ture nui tatake o te nga kona nui o te Bio-Bio e o te Araucanía, he kí era "tatake engā o te nohonga huru ke-ke e rua".

Ki te u'i engā hopea o te Rarama engā Henua o runga o te nohonga tika ngangata (2015) te haka taíka ingā o te ngangata noho hare i oho era a runga ki te roa 86,8% i te 2015, hó ki te tatau ingā o te nga ture horo o te me'a toke iti toke nui o te Hare Nui hápa'o engā tangata, ina ka'i iri ana a runga i te nga ava'e nei ra'e e toru o te 2016, te háite engā o te nga me'a ino nui ki tangata hare, ina ka'i iri he rehe iti ki te 4,4% ana rara ki te táu matahiti o te 2015 (5.323 me'a ino nui). I te rua táu nga ava'e hoko toru o te 2016, he rehe iti takora ki te 7,2% ana rara ki te táu era (9.600 me'a ino), ki te toru ingā nga ava'e hoko toru o te 2016, he rehe iti takora ki te 7,0% (9.560 me'a ino). Te rehe engā o te nga me'a ino iti me'a nui o te táu mai a Enero ki Septiembre o te 2016 he hetu á

ki te -6,2%, (24.506 me'a ino). I te nga táu ko rehe á takora i te ture enga ino hare o te mahingo (5.312 me'a ino).

Ki te roa totová enga ino o te nga nu'una'a o te Estado, ki te me'a haka tikera mata tangata o te Hare Nui Hápa'o Ngangata (ministerio Publico), i ó'o ai 202 nga horo ture nui i rote matahiti 2015. He oho i ata rahi te nga horo ture nui mai te matahiti 2012 pé rahi ena (123 i te 2012); (147 i te 2013); (191 i te 2014); (202 i te 2015). He para onga mai i te nga me'a hape ture horo i te Kona Nui o Coquimbo i íra á i te puta o te nga horo ture, hahine ki te 30% o te rahi ra ture horo o te Henua Tire.

I te nga táu o te rarama te kaka, i te INDH haka hóhóra ai i te 10 ture horo nui mo haka útu'a ki te ngangata o te Tau-Tau miro, o runga o te me'a ino o raua, huru ké hure ké o te anga hape o raua, pahe tiangi rahi ki te nu'u he totová ino i rote Hare Haka Noho enga o te nu'u haka puru, i haka "patu tahi i te kahu" o te nu'u haka puru e raua ki te nga tanga-o e te haka puhi hai hángo ki te aringa o te ngangata, e ka haka rautú tahi te aringa, he Kukúmu e te kona niho takora, ko ía ko te tahi atu me'a ino.

I te roa o te ture ko ía ko nga ika mamate o te Kona nui o te Bío-Bío e te Araucanía, ko te oho inga ana, ananake ko te horo ture nui i horo o te haka ino. He me'a nui púa'i o te terenga nei, he ví'e Tahu-Tahu ko Francisca Linconao, ko puru á i rote hare tape'a he noho mai ena. He me'a nui mo haka íte ki te mata tangata, e te nga horo ture mo haka puru i te ngangata Henua Tumu "Mapuche" o runga o te ture nui totová tangata, mai te terenga hanga o te nga ture horo te haka puru roa-roa ro ai i rote hare máu aurí, no atu i te hope'a ta'e o raua te haka ika tangata, peíra ana i takera mata e te INDH, i te nga kaka haka íte era ki te mata o te ngangata.

Ki te hakaíte o te Hare Hatu Nui o te Kona Nui o ra kona, ku rehe á i te terenga o te me'a ino-kino, pahe tinga'i inga ta'e ino ki te Tau-Tau Miro e Takora e te hiko-hiko Henua ki te nu'una'a Tire ta'e kanaka.

Mo te hopea, te Hare Tu'u Ura Motongi o te rarama ino-kino o Tire, ko haka íte á i te 2016 o runga o te hakaterenga ha'ú'u enga ki te nga ika timo, ko toro á i te rima ki te rahira tangata 61.503 ika timo, ko iri a runga ki te tahi nga táu i te 0,4% ki te matahiti 2014, ku rahi ana te ha'ú'u enga rahi era ki te ngangata ika timo i rote roa nui Henua.

Tikanga Ora o te Nga Poki ko ía ko te Nu'una'a Tanga

I rote 2016 te tikanga Ora o te nga Tamari'i ko ía ko te nu'u tanga, ku me'a nui tatake e takora me'a rarama-rama mai te iti ki te nui a rote roa-roa kúmi Henua, pahe nga matahiti era o múa ana, ina ka'i riva mai te tika o te hihi-hihi. Ku ange-ange mai ana o te ta'e horou enga o te vara e te vaha tika mo te hápa'o inga o te nga poki ta'ato'a, mo haka riva tahi ana te ara mo oho riva-riva te haka terenga tikanga Ora o te nga poki, tane he vahine o te Henua Tire, ta'e hó mo tiaki i te hora haka ino mo toro iho i te rima ki te nga Tamari'i. ko iri á a múa i te anga enga o te papa kupu mo te hápa'o inga o te "TVT" (tane, vahine, he tanga), mo oho mo tu'u pahe rave'a riva mo ange péhé te haka terenga i te nga vaha ta'ato'a, ana ai he riva o he rake-rake te oho inga o te anga inga o te Estado o te anga nei. I runga o te rarama-rama nei, he haka íte era i te rau huru o te terenga inga, ko te me'a riva ko te me'a rake, ko te anga nui ko te anga iti paúró, peíra ana i te tahi atu terenga o haho o te A'o Nui, mo haka útu'a ki te Estado mo anga riva-riva, ko ía ko te háite inga o te rahira o te TVT o te Henua, he noho era i rote nga hare Nui o te SENAME, e takora e te rarama enga tika o te hakaterenga hápa'o o te rahira nga poki, péhé ana te ha'ú'u inga, péhé te ta'ato'a vaha he tere ena(me'a hápa'o, me'a hakaterenga Lei, me'a haka Háu Matua) ía Tire nei. Ki anga rína ki te hápa'o enga totová nga poki, e te nga Tanga horo ture á e te rave'a haka tere Lei haka útu'a. ki te mata u'i tika ki te nga vaha o te ta'ato'a nga Hare Nui o te Estado mo hápa'o tika mai te Tikanga ora o te TVT. Nei roto te Hare Nui-Nui haka Rura-Rura Lei (mo haka horou i to raua rura-rura inga Lei) te Hare Nui-Nui o te Hakaterenga Lei (i to raua prau maramarama mo haka hápa'o nga poki i rote nga hare tano mo to raua ino iti ino nui, ana ai hakapuru ro, he rara mata i to raua haka útu'a, te tahi atu me'e). E te Hare Nui Motongi Ariki Henua (mo haka riva-riva ro ai i te nga hare, mo haka útu'a i te nga tangata haka ika timo ki te nga poki, e takora e te haka rehu enga i te anga riva-riva o te nga tangata anga mo raua hakaterenga hanga, mo haka tika tahi ananake nga kona anga mo te nga poki, haka útu'a ki te tahi nga Hare Nui mo va'ai to raua parehe anga inga tara moni mo te anga nui, ko te tahi atu me'e).

He va'ai haka'ou te tahi atu papa kupu mo te ange mau hai maramarama, te haka topa enga hanga o te anga, i haka íte era e te Pirínga Umanga CISC, mo te vaha rave'a hakatere enga Lei mo te nga nu'u tanga, e te papa kupu rara-rarama o te Hare Nui Hakaterenga Lei, o runga o te u'i enga mata o te hakaterenga hápa'o nga poki, a rurua me'a i máu rima e te terenga hape nui o te ta'e hátura, te ta'e Mo'á pahe tangata máu ki te tino varua o te nga TVT o te nu'u anga i roto o te nga hare haka hápa'o nga poki o

te SENAME máu, o te nga hare hakatere i raro o te mata ora o raua.

He kupu nui e tahi, he rara rarama ro i te áti nui o te nga poki mamate i rote nga hare, he hakaíte e te SENAME. He me'a púa'i nui ki te mata tangata, i te hakaterenga hanga Lei o te haka tere Lei mo te Tanga, ía raua te ta'e rahi o te 9% o te tara moni ta'ato'a o te SENAME, he me'a huru ké nei roto i te nga hare i mamate ai i te 35% o te nga tanga, ana huru ké ana i te nga hare he hakatere tahi e te 100% e te Estado. Mo te nga mamate hu tanga i rote nga hare Nui "mo hápa'o te nga Tanga", he me'a nui mo ange péhé i te oho ai i te nga rara-rarama engā mo haka útu'a ki te nga ika Timo, he takora mo haka útu'a i te nga Honu'i haka tere hare, he takora mo haka titika i te terenga hanga ena ata riva-riva. I rote hakaterenga hápa'o otea no te rahira o te nga ika mamate he tikera era, ka áha ra te rahira o te nu'una'a i haka hápa'o o te matahiti nei i onga i te 144.000 TVT. Ko te rahi ena nga Tamari'i he tanga, ina ka'i ó'o a raro o te a'uari'o o te Estado, oíra peáha i kú'i-kú'i ai i te ta'e hápa'o riva-riva, he hó mamate inga tahanga natura peáha ó.

Te INDH he hakaíte ki te Estado haka'ou mo kimi te tahi atu rave'a riva pahe hakaterenga tano ki te nga hakaterenga o te tahi atu Henua o te A'o, mo haka titika ro ai i te vaha-vaha o te nga hare Nui o te ta'ato'a Ministerios, he nga Hare Nui anga i te anga nei, he haka riva-riva e te háitenga ngangata; haka útu'a ki te nga ika timo haka mamate nga poki; he haka útu'a ki te ngangata ta'e anga ririva tiangi TVT, mo ai takora i te Horo ture haka útu'a mai te hare Nui haka tere Lei, pahe haka útu'a inga o te tahi atu Nga hare o Haho o te A'o Nui, he mo haka horou te haka terenga MNPT.

4

**NUI KONA NOHO TANGATA
E TO RAUA TIKANGA ORA**

Tikanga o te nohonga i rote Aro Nui Maitaki-taki

Te nga kupu he ó'o ki rote hóhóra tini máu o te rahi kona i ira te kú'i-kú'i nohonga ngangata o runga o te aro noho tangata, nga kona i oho i rahi ai ture horo, mai te 98 (o te 2012) ki te 102 (i te 2015). Koía ko te rarama engā o te me'a hape ta'e takera mata, mo ange he áha he áha te huru o te me'a hape i hámata ai te kú'i-kú'i nohonga tangata.

Ki te u'i engā o te kona nui hape, he oho ro ai ki te ta'ato'a kona o te Henua Tire, he ai ro á e toru nui kona i onga rahi, i te Kona Ruhi(N) o te Henua, i te nga kona Nui o Antofagasta, Atacama y Coquimbo (36,5%); kona i íra te kerī-ono Henua (nga kona Maunga Roa Nui-Nui) Ko te kona i íra te há'mani engā o te Háu-Morí-Pura (paenga kona tai era); i te kona vaenga tini Henua, i íra te rahi angā o te oka ingā e te ha'apu, ko te me'a rahi ena haka'ou angā engā ono Henua (haka tehe i te kerī-ono Henua, nga kona nui Háu-Morí-Pura, nui kona kerī-ono-Henua, e te nui kona tanu ingo-ingo ino); te Kona nui i onga he Valparaíso (9,4%); e takora te nga kona e rua Ko Biobío e te Kona ko Araucanía (18,8%), a íra te nui kona Háu-Morí-Pura mai te Aravai nui-nui, he ara ní'u-ní'u tari morí, e peíra ana e te nui kona Oka-Miro rahi.

Te me'a hape i tikera mata ena, he nga kona a íra i angā ai i te há'mani engā nui-nui (53,9%); te nga kona hakare'e ena te toenga ingo-ingo, me'a paka-paka, me'a ingo-ingo vai-vai topa o te angā engā o te ngangata angā ta'e o te Estado (36,3%); ko ía ko te toe-toenga topa o nga angā nui-nui haka O'one Henua (9,8%), ko te nui máu rahi o te Tikanga Ora Tangata he, Nohonga tangata i rote Aro maitaki, i te nohonga hakari'i Ora ngangata, te tikanga vai mo te nohonga ngangata, te angā engā ananake-nake ko te tahi atu nu'u, e te haka U'i' engā ki te ngangata Henua kona i tapura ai i te tapura Nui 169 o te OIT.

I te roa-roa ta'e oti, he kí era o te nga ture roa-roa ka nono ka no era, he ora no era ta'e oti, he tano ía mo kí "e'ko oti". Rua me'e i takera mata o te nga ture e ono i hámata i múa o te 1990, ina ka'i oti, he oho he oho mai ki te hora nei. Ko te roa ena he me'a ture ni o te ingo-ingo rahi haka o'one kona i topa i Tocopilla, ko Chañaral e ko Ventanas takora, o te nga hu kona he kí era "Kona me'a rautú".

I rote me'a rahi ku manana mai o te nga ture nui horo, he kona: i) te rehe engā o te tikanga hangā o te nui angā ena, he te korenga o te kupu hakatere Lei mo haka tano te angā ingā o te nga Hare Nui haka angā ngangata; ii) i te ta'e haka paka engā o te

nu'una'a ngangata civila, mo rako i to raua tikanga ora, ana ai he ahe ro ana i hu me'a nui ena, iii) te há putu engā o te rahira ono Henua i te rima ta'e rahi tangata, he takora te noho hanga o te me'a kona ino ingo-ingo rahi i ta'u kona á ta'e mo makenu; iv) te ta'e haka tika engā o te nga hare o te Estado, ko te nu'u ta'e rahi haka anga i te a'uari'o inga i te nga kona nui-nui rahi mo tikera mata i te hape 'enga o te nga anga hanga; v) mata honu'i kore o te Estado mo haka tano engā i te me'a rahi hape, mai te iti ki te nui hape o te hare Haka anga ngangata rahi, oíra hó i oho no a te paenga anga ta'e tika, pahe hó'o inga mai te tino varua ngangata honu'i, he te vahi-vahi engā mana'u ngangata mo haka hape i te hakaterenga anga hanga.

Tikanga o te Oranga tino máu ngangata o te nga Kona Nui Henua

I rote matahiti 2016, te tikanga oranga tino tangata ku noho no i vaenga o te tatake 'enga o te pirínga hanga tangata ta'ato'a. Te Mau Henua Tire nei he ai ro te korenga rahi o te nga (Taote hakaora ngangata, nga Taote Hore te tahi atu me'a Taote honu'i, ko ía ko te nga ví'e hakaora rara-haoa ngangata) he takora te korenga o te Hare Nui-Nui (ópitara) haka ora ngangata. Te nga korenga rahi ena o te nga Hare Nui haka ora tangata, he manana mai i te nga kona ta'e nui-nui o te Henua Tire nei, peíra á i te nga kona ririki o te Henua.

I te roa Henua ta'ato'a he ai i a Tire Nei 36.000 nga Taote. Te há'aura'a nei o te "ta'e rahi" nei he korenga o te nga kona ririki 1 e tahi hía no Taote mo te rahi ra tangata 500. I te nga painga pini o te Henua e tahi no 1 Taote mo te rahira 850 ngangata. O te nga Honu'i o te Hare Nui Hápa'o Oranga (Minsal) te kí'inga nei, he kore te rahira Nga Taote honu'i 3.795 mo titika iho te toro engā rima mo hápa'o riva-riva mai i te Oranga Tino ngangata, peíra á e te nga nu'una'a raro va'e o te nga taote.

No atu te hakaterenga í a Tire nei, te rave'a anga inga o runga o te hápa'o Ora ngangata, he haka titika inga e te rahira vaha o te nohonga maitaki o te vía tangata, te rahira o te nga Taote mo tano te anga hanga ina ka'i iri a runga pé to'u huru ana, oíra á ina ka'i titika te papa' inga o te rave'a nui he kí era he AUGE, ko ía á te apa tika o te papa 'enga o te Auge ina ka'i rahi ena te tiaki inga ngangata ana ki to raua hora mo haka u'i e te nga Taote o te papa inga kaunga maí'u'i o te ta'e AUGE iri a runga, o te ai raua he me'a rarama-horou o te u'i 'enga mo te nga Taote rara maí'u'i. ko ía ra te 1.552.205 ngangata

he tiaki ana i to raua hora rara- maí'u'i Taote, he takora 240.536 ngangata he tiaki mai ki to raua hore 'inga mo te nga maí'u'i ta'e GES. Ko te tahi atu kaunga tiaki ena, mo te nga maí'u'i GES, ko iri á ki te rahi 8.005 ngangata ki te 31 o Agosto o te 2016.

Ki te rua painga, ki te tikanga hakatere o te Pirínga Nui o te A'o Nui (OMSD, 2014) mo te Oranga Tino Ora tangata, i a Tire nei i noho i raro o te tano enga tika o te háitenga o te A'o Nui o te roa ró'i mo'e tikanga 2.7 ró'i mo'e tangata mo tano tahi ki te 1.000 tangata. I a Tire nei i oho iho ki te 2.18 ró'i mo'e ki te rahira píere tangata. O íra he rehe nui era i te rahi ra ró'i mo'e mo te nga ótare e tahi 18% mai te matahiti 1999 ki te 2015, te há'aura'a ko rehe á i te rahi ra o te 5.604 ró'i mo'e i kore.

Ana tatau ro i te rahira o te Hare Nui-Nui haka oranga tangata (ópitara) mo te ngangata, ko rehe nui á i te áti Nui Nga 'ere Henua o te Febrero o te 2010, ko ía ko te tua 'inga o te nga Hare ópitara, ko ía ko te ta'e riva enga o te nga Hare haka Ora , he máu rima i te haka titika enga horou o te ópitara ápi te kona era te kona ena, pe íra ana i te nga ópitara o te Nga Kona Nui-Nui o te Henua hai me'a hopea o te rivanga, mo tano ro i te riva enga u'i enga taote péhé múa ana oho ana ata haka riva.

Te ara parautí'a mo haka tika ro ai i te vaha rave'a o te Oranga Tino Tangata i te Nga Kona Nui o Tire, ko te me'a hape tara moni ta'e rahi mo te anga hanga i te Kona pini roa-roa o te Henua, Te korenga rahi o te nga taote/ o he nu'una'a raro va'e o te Taote, te nga hare nui iti ópitara mo te nga mahingo he puta máu o te hape enga hanga o te rave'a nui, oranga tino ngangata i te rahira kona nui o te Henua, i ata rake-rake ai i te nga kona pini-pini roa o te Henua, anga ría-ría mo rava e tahi taote i te hora tano, he me'e ta'e rava'a he rava'a te me'a rake-rake.

I te roa nei te hare INDH, ko haka tika á te hape 'enga inga o te nga kona Nui he iti o te Henua o runga o te Tikanga Oranga Ora mo te ngangata Tire. Te ta'e tanonga o te nga Taote kore rahi, te ta'e horou enga o te anga hanga o te nga Taote mo rara u'i ki te nga nu'u maí'u'i he ké-ké ki te ngangata i te nga kona ririki, peíra á mo te nu'u veve, he peíra á mo te nu'una'a kanaka o te nga Háu Matamúa, ko te tahi atu me'a hape.

5

**TIKANGA O TE NOHONGA
ONO NGANGATA, O TE
PIRÍNGA MAHINGO, E TE
MARAMARAMA NGANGATA**

Tikanga ha'úú engā ono ki te Mahingo: hakaterenga Tara moni noho korohua

Te tika mo oho a múa ki te rara-rarama engā o te INDH i te 2012 o runga o te Tikanga Ora Tangata o to raua moni noho korohua, te kupu nei o runga o te rara-rarama o te rave'a moni noho mo te nohonga korohua o te nga nu'u rua'u mai te tika hanga o te tikanga ngangata noho Henua, he ka hóhóra ana i te moni to'o e te nu'una'a civila e takora e te Vae Háu, he ka rara-rarama toko'a e te nu'u "Umanga haka anga Bravo" rarama i te me'a hape mo haka tika.

I te 2011, te OIT i haka hóhóra tahi te rave'a hanga o te hakaterenga Tira o te háputu engā hanga moni hokotahi tangata, he haka veveri ai ki te Estado o runga o te ta'e hátura o te nga kupu o te háputu engā moni mo te nohonga korohua. He kí inga nui ku ha'aki era "te hakaterenga háputu inga moni mo te nohonga korohua hokotahi tahi, mo ava' ai ki te nga AFP mo haka tere he raua, he me'a hape hanga i te ta'e haka topa te mana'u o te tahi atu nu'u ótare moni haputu ta'e rahi, takora i te haha'o engā moni o te nu'una'a anga o te nga AFP, "ko taua mo haha'o te moni, ko Koe no mo Mate" e te ta'e anga e tahi no mina moni ko te rivanga hanga o te ta'ato'a ngangata (há'aura'a e tahi) he me'a nei he me'a tika mo te mo te riva-riva inga o te nohonga moni mo te hora korohua o te ngangata, Koía ko te haka maeha-eha o te terenga tika, he takora e te hakaterenga Democratía o hu hakaterenga moni noho korohua, hai anga ananake-nake ngangata mata tikera".

I rote nga kupu ha'aki era te ta'e tanonga o te moni nohonga korohua he to'o era te ngangata, ana ai tane, vahine, kona noho, he peíra á ana ai Koe tangata civila o he tangata uru kahu Vae Háu Koe.

I te me'e takera rahi ena, he nga nu'una'a o te 50% i to'o ai i to raua moni noho korohua he hahine ki te \$ 37.667: e te tahi 50% o te nu'una'a i oti era i to raua nohonga anga (pensionados) he rava'a i te toru parehe no o to raua moni nohonga korohua. Mo mau ki te há'aura'a tahíra ki te matahiti 2025-2035, te 58% o te ra nga nu'u i to'o i to raua moni hokotahi-tahi háputu ena, he to'o ro ai i to raua moni "pahe ótare" ta'e rahi e'ko pe'é mo noho pahe verenga kore, e te 6% o te nu'u he rava ro e te moni apa tano he kí era "mínimo". Mo rarama atu hai huru nga Ví'e he Tangata, i te 1% o te Nga Ví'e i to'o ro ai i te mani apa tano onga ki te "Mínimo".

I te vaha o te moni nohonga korohua o te Nga Va'e Háu ta'ato'a, Tau-Tau Miro, he te Muto'i (PDI) e te Muto'i a'uari'o hare Máu Aurí, he iri a runga rua ki te toru te rahi ra moni o te hu nu'una'a ra'e civila. I te 2011 ko te háite hanga a "vaenga no" he to'o moni era he te nu'una'a o te CAPREDENA ko onga i te \$ 600.862, peíra ana te DIPRECA ko onga á to raua moni to'o i te \$ 584.217.

O runga o te me'a nei, he kí engá o te nu'una'a Umanga Bravo, he kí ingá nei he "[...] te nga Vae Háu, Tau-Tau Miro, PDI, he Muto'i hápa'o Hare Máu Aurí, Koía ko te tahi nu'u ano'i-no'i o raua, he me'a haka há riro pahe nu'u ta'ato'a anga ena á, mai te hámata hanga o to raua anga ki te vaha háputu moni nohonga korohua, peíra á i to raua moni i to'o mai mo to raua háputu engá moni, mo haka tano ki to raua huru o te anga. [hai me'e nei] he tiaki te tanonga hanga o te huru tika e tahi no mo te ta'ato'a ngangata he kí era i te OIT, he takora mo haka rehe i te nui haka páu o te Fisco, he topa engá o te hakaterenga hape o te rave'a nui nei.

Me'a ino nga manava haka poreko e tikanga máu o hu me'a era.

Te haka ino engá o runga o te nga Ví'e, he me'a rahi kave anga inga ino: i te roa o te Oranga nohonga nga Ví'e ora, he me'a nui o te nga totová he hóhóra rarama engá ki te Taote mo rarama i to raua raro vahine.

Nei totová engá ko hámata á i te nape ingá o te nu'una'a civila, mo haka ange ki te tahi nu'una'a o te anga engá hape o te roa mahana i hámata e te haka tupu poki, te haka poreko ingá, e takora e te hora e te hora ra'e hatu nono engá nga poki. Nga me'a nui nei o te nga Ví'e he noho i rote roro nga Ví'e, he totová i to raua hakari'i tino nga ví'e takora, o te ha riro engá ta'e tangata o te nga Taote ki te nga Hana' u tama, te há riro ingá o raua pahe nga poki ta'e pa'ári , i te hora hahine mo haka ra'au ki te nga Hanau he ha riro nga Ví'e roro mana'u kore i te hora haka íte i to raua huru rara ra'au, mo ha mata i te poreko ingá hangá o te poki i rote manava.

I te roa o te anga ingá nei, he me'a rahi o te tikanga ora i ahe era i te roa Hanau tama hangá, Háu 'ra'a e tahi te tikanga ora o te nohonga ora tino nga ví'e, ko te rua me'a, te oranga riva o te raua tino nga ví'e piri tangata, he te haka poreko ingá nga poki, te ta'e miha'ore engá nga ví'e, te hápa'o ingá o to raua tino hakari'i, he te tikanga o te ora

roro tika mana'u, te tahi atu me'e takora. El Honu'i Tú'u Ura o te ONU, o runga o te haka totová ino-kino , te ha riro inga ta'e tano o te haka 'útu'a inga ta'e mo te máu ngangata, he haka'aki era i te kaka rarama o te 2013, i runga i haka íte ai te rahira o te nga totová inga o te nga Taote ki te nga ví'e i te anga hanga o hu nga taote era, He kí era e te Honu'i Tú'u Ura, te hápa'o inga ta'e tano o te nga taote ki te nga ví'e, te hakaterenga totová ino "tahanga" he me'a ino mo nape era pahe Ta'e tano rahi, ta'e mo te tangata, he miha'ore rahi ena mo te nga Ví'e.

I te 2014, te OMS, i hakaíte ai i te nga parau íte, o runga o te totová i te hora poreko inga poki i rote nga Hare Nui "Hana' u Tama" ; he haka ange i te totová inga, e te haka urumanu engā ki te he te ture rahi o te vananga inga hai re'o ki te nga ví'e; ki te anga engā hape o te nga taote tahanga, hó i te anga inga haka aringa ki te Hóhónu nga ví'e (Koía ki te há hore tino roto nga ví'e) te ta'e móu era haka e'a tahanga, i te rehu ana i te ui-ui ki te nga ví'e mo anga i runga i to raua tino hakari'i nga ví'e, te ta'e va'ai i to raua ra'au o mama'e ro e raua i te hora inga poreko, e te ahe engā o to raua vía ora, e te ta'e mó'a ki te nga ví'e i to raua hora Hanau. Mo te Minsal o te Henua nei , te rahira me'a hape " haka ra'au inga tahanga ki te nga ví'e" he Matua o te haka páu moni tahanga, o te rahi me'a huru ké i anga e te nga Taote, i tu'u ai ki te ta'e ange riva-riva mai i te tika inga anga o te me'a hape i anga i runga o te roro hóhónu o te nga ví'e i te hora Hanau ki te hora poreko.

Te rara-rarama nui o te Henua, i anga i te nga ava'e e íva i rote nga hare Nui haka poreko Nga Poki o te Fisco, he topa te topa inga perá: ki te rahira 90,8% o te nga ví'e i haka o' oka ai hai ra'au ino haka rehe hakari'i i te hora haka poreko inga poki (he me'a oxitocina); ki te rahira nga ví'e 54,6% i haka rarama makini i te hora te hora ki te mahana haka poreko poki; ki te rahira nga ví'e 59,1% i haka paihi i to raua kahu-kahu púhenua roto; Ki te rahira 81,5% nga ví'e i hanga'i hai vai no, ta'e hai kai mo ngau-ngau (vai oranga no he kai ta'e panha'a); ki te rahira 95,7% nga Hanau ku va'ai hai haka inu ra'au i te hora poreko inga poki; ki te rahira 79,7% nga ví'e Hanau i haka noho ai hai (móe tua ivi) i te hora hahine te poki mo e'a mai rote ví'e, i te hora e'a á takora. Te topa inga o te rara-rarama ena o te kimi-kimi engā hape, i topa era te rahi ra me'a ino i runga o te anga hanga mai haka tupu unga nga poki ki te hora poreko unga tamari'i, ina ka'i tika te haka terenga pahe me'a he kí era e te MINSAL e te OMS takora.

Ki te rua u'i, ki te tikanga papa'i engā haka e'a mai e te MINSAL, te rahira o te "hore-Hanau tama" i rote matahiti tu'u á ki te 40% i te vaha rave'a nui hore inga manava ví'e

mo tó'o mai te poki i te nga ópitara Fisco, e te rahira 72% i te hare nui ópitara o te nu'u moni rahi (privado), nga me'a nei a rarua i onga rahi ena ki te me'a % tano haka íte mai era e te OMS (he me'a tano 15 ki te 20%).

I rote vaha nei, te INDH ko unga te rongu ki te nga Honu'i o te Hare Nui haka Rura-Rura, te tapura enga o te vaha tika Lei mo te hakaterenga haka ora tangata, ki te roa tano tikanga ora o te nga Henua Papa'á, mo titika te tikanga enga hanga mó'a, hátura ki te nga hóhónu ngangata, i te roa Hanau tama, haka poreko unga e te nga hora poreko iho enga.

Tikanga hápí ngangata e te ngangata puru i rote hare Tape'a

I runga o te nga rarama enga ra'e ki te me'e nei, Te INDH ko ha'aki mai ana ki te vaha nui era, he ai era i te "haka ta'e tanonga, haka terenga hanga ino i rote rahi ena haka tere hápí enga ngangata mo má'a riva-riva i ta'u me'a hápí mai ena ki te ngangata i hanga mo ata iri atu a runga i to raua hápí enga ki te nui hápí honu'i o runga" (INDH 2011, kaka 53) o te haka terenga hape ino nui era, he me'a rahi ra ngangata ina ka'i iri a runga i to raua hápí enga pahe o te tahi atu tangata he ai era i to raua tikanga ora tangata.

Mai te rara inga o te me'a haka topa mana'u, te INDH ko ó'o á ha roto o te Hóhónu o te tikanga ora tangata ana hápí no atu te ai puru á e raua i rote Hare Máu Aurí, o to raua haka puru unga, i ta'e hátura inga i to raua vaha rahi tikanga ora tangata te tahi atu, o te tikanga 'o raua mo hápí, hó ki ina e tahi vaha tika mo ó'o raua a runga, ina he vaha i rote nga Hare Nui Hápí mo raua, he kore takora e te hakaterenga mo te nu'u peíra. Ko te me'a ra'e, he me'a ta'e áu hó ki i runga o te tikanga ora tangata, e'ko tano mo haka ahe i te tikanga hanga ora tangata o te ai he puru á e ía i rote Hare Tape'a. Ko te rua me'a te máu terenga mo te ngangata mo to raua hápí enga, he me'a mo haka tika; nga maorí hápí mo haka hápí ki hu ngangata, nga hare hápí tano mo ra hu ngangata, haka tika enga o te hakaterenga hanga mo hápí'a i te hápí enga o ra hu ngangata, haka titika takora e te papa hakaterenga hápí ta'ato'a, he takora e te haka tikanga o te nga ruru papa'i puka, he haka terenga hanga o te huru mo hakaíte ki to raua.

He me'a nui mo hakaíte o runga o te nga Nu'u puru i rote Hare tapea, he ai ro á te tangata i hanga no mo haka má'o i to raua hápí vaenga, nui o te áha atu, he ina ka'i rava'a i te vaha mo anga ra me'e haka má'o hápí a rote terenga puru. O íra i te 2015 "ki

te rarama e tahi o te ó'enga o te nu'u haka Puru ki rote Hare Nui Tapea (he ui 'enga, ina ka'i papa'i) te rahira ngangata ina ka'i oho ki te hare Hápí 425; 10.201 ina ka'i oti á i te vaha Hápí ra'e, he 11.692 ngangata ina ka'i haka má'o i te vaha vaenga o te Hápí" Te rahira 22.318 tangata ina ka'i haka má'o i to raua vaha hápí vaenga o roto nu'una'a rahi ta'ato'a 42.475. Te ta'e tika engā , i te hu matahiti (2015) te nga hare hápí ta'ato'a o Tire i ava'i te hápí inga ki te 6.808 tangata i te vaha ra'e hápí, e 8.907 tangata i hátí'a ai mo hápí i to raua vaha vaenga o te hápí (MINEDUC, 2016), ka kí nei, i te rahira ngangata 6.603 tangata pa'ári haka puru á, ina ka'i oho ki to raua hare hápí, ina ka'i haka papa'i hía mo te hare hápí.

I te rave'a o te 98 hare Tapea mo te nga pa'ári, kona hakatere e te Muto'i haka hápa'o hare tapea o Tire (GENCHI), he ai 76 kona i tano mo haka má'o te hápí engā tika, he 5 takora, ra hare hápí e rima ina ka'i tika (7) he ai ro a te hápí apa tano mo te nga nu'u pa'ári. Te tahi 17 nga kona haka puru tangata, 7 no i apa tano mo haka má'o te hápí engā ana rarama ena ki a raua, i to raua íte-íte, e te nga 10 kona haka puru, ina ka'i ai e tahi me'a tika, kore á te kona, ina he Maóri hápí, he kore tahi te nga vaha.

I rote GENCHI, te nga kona mo haka hápí ki te ngangata, ina kai ai i te here ki te nga kona Nui hakatere Motongi o raua. Te tahi atu Nga kona haka tere e te Nga Muto'i hápa'o hare máu Aurí, ko 68 he hakatere e te nga Hare Tavana Kona, e te topa inga 20 he to'o mai to raua tara moni hakatere mai te (Estado).

I te 12 o te rahira 17 máu Kona haka útu'a nga poki o te hakaterenga tere Lei o te SENAME te nga poki tane he vahine, he te nga tanga takora i hápí era hai rave'a hare hápí mo te nga nu'u pa'ári, ta'e tano ki to raua matahiti mo ra vaha. (15 matahiti mi te vaha ra'e, he 17 matahiti mo vaha vaenga). O te tahi 5 hare mo haka útu'a nga poki, he ai 4, i ira he hakatere e tahi rave'a riva mo haka'ou e te nga poki ki to raua hápí, me'a a'uha'u e te SENAME, e tahi topa, ina e tahi rave'a mo hápí i roto.

Te hakaterenga o te nga kona hápí ina ka'i rongō ki te Hatu SENAME, mai te nga hare Tavana o nga hu kona, 6 o te nga Hare Nui Tavana e 6 haka'ou he kona ta'e o te Estado, he ava'i hai moni no, ina ka'i Hatu nga hu Kona.

I rote i te SENAME, mai te rahira 387 nga poki TVT, i noho i haka tano i to raua haka útu'a, i rote nga Hare Puru, he ai 255 nga poki TVT i haka papa'i mo to raua hápí, ki hu me'a rarama, he hakare'e i te vaha nui o te 132 nga poki TVT, ina ka'i haka papa'i e raua mo hápí i rote Hare Hápí.

6

**TAPARAHİ ENGA
NGANGATA, VARA ANGA E
HAI HAKATERENGA O TE
TIKANGA ORA TANGATA**

Taparahi engā ngangata, vara angā e hai hakaterenga 1973-1990: he tute 'engā ngangata

Te me'a nui ku topa á o te Ahe 'engā o te DDHH i taparahi ai i te Táu o te hakatere Hatu Va'e Háu, ku noho hío-hío á he onga ki te rahi táu hó'ou. Me'a rahi o te nga taparahi engā ino-kino ngangata he tu'u ro pahe me'a "ta'e tikera mata ora", he takora haka ná'a ki te mata ora tangata, hai rahi o te me'a há vare, piko á i roto i te me'a nui ata tikera. Ko te me'a nui he kí era haka e'a ngangata rahi mai to raua Kainga Poreko (exilio) e te me'a topa rahi o ra angā tae áu, he me'a mo hóhóra i te nga kupu rarama-rama i te matahiti nei, oíra ana he haka e'a nei i te nga papa kupu nui o te matahiti, i runga o te ahe tikanga ora tangata, o te Táu hakaterenga Vá'e Háu, i roto te ketu hanga o te me'a haka ná'a e te kí parautí'a , ku haka papa'i á i runga o te nga Puka hakaíte e te Umanga Nui Valech; te haka tikanga hakakí'o i hanga e te Estado Tíre, o to raua haka útu'a ingā o runga o te Horo Ture Nui i te vaha rave'a Maldonado Vargas, e te tahi nu'u/ horo ki te estado Tíre i rote Hare Nui-Nui o te IDH; te nga mahana rahi "o te ta'e kai o raua" o te nga nu'una'a i haka puru hai politika; te hikonga tó'o Henua o te kope Papa'á ko Michael Townley; te Mateunga o te Ariki Motongi Henua ko Patricio Aylwin, te tahi atu me'a nui. Ki oti ra me'e, he rarama ro takora e te e tahi atu me'a o muri o ra nga ahe engā tikanga ki te Tikanga Ora o te A'o Nui, ko ra me'a he ahe ra takora e te Tikanga o te Nohonga Kainga (ku haka e'a ra) , ki oti te me'a hokorua o te me'a ino te haka útu'a engā i haho Kainga, péhé ta'u me'a in angā ai, hoko hía ngangata o Tíre i haka noho i haho, te hoki 'engā, te me'a ino i noho i rote manava ki hoki ki te Henua Ví'e he tangata, pehe'a i hakatere e te Estado e te haka titika ingā o te me'a hape i angā ki ra nu'u ina ka'i angā i te hakakí'o o te me'a ino.

Te hare INDH i haka íte ki te Estado, to raua mana'u i runga i te nga papa kupu o te hakaterenga Politika i rote vaha o te "Ta'e Rehu Henua" o haka rehu ro, oíra i kí era mo ata rara-rarama tahi te me'a ino-kino; haka e'a tahi ana i te papa ruru mo ange tahi te ngangata; he haka tika e te nga hápa'o hanga e te nga ruru i ange , mo hué ro ai, Koía ko te nape ingā e tahi e tahi te ngangata , te me'a ahe ino-kino e áha he áha, ko Ai te nga Ika Timo e te ingo'a takora o te nga ika, nu'u i noho, he nu'u haka e'a Kainga; he haha'o ro takora e te vaha i rote nga hare hápí, o te nga me'a ta'ato'a i haka ino-kino e te nga Táu haka tere e te Vae Háu te Henua, ko te me'a ta'ato'a o te haka e'a engā tangata mai to raua Kainga poreko.

